

CUERA 1975

ANNADA XXI

1. CUDISCHET

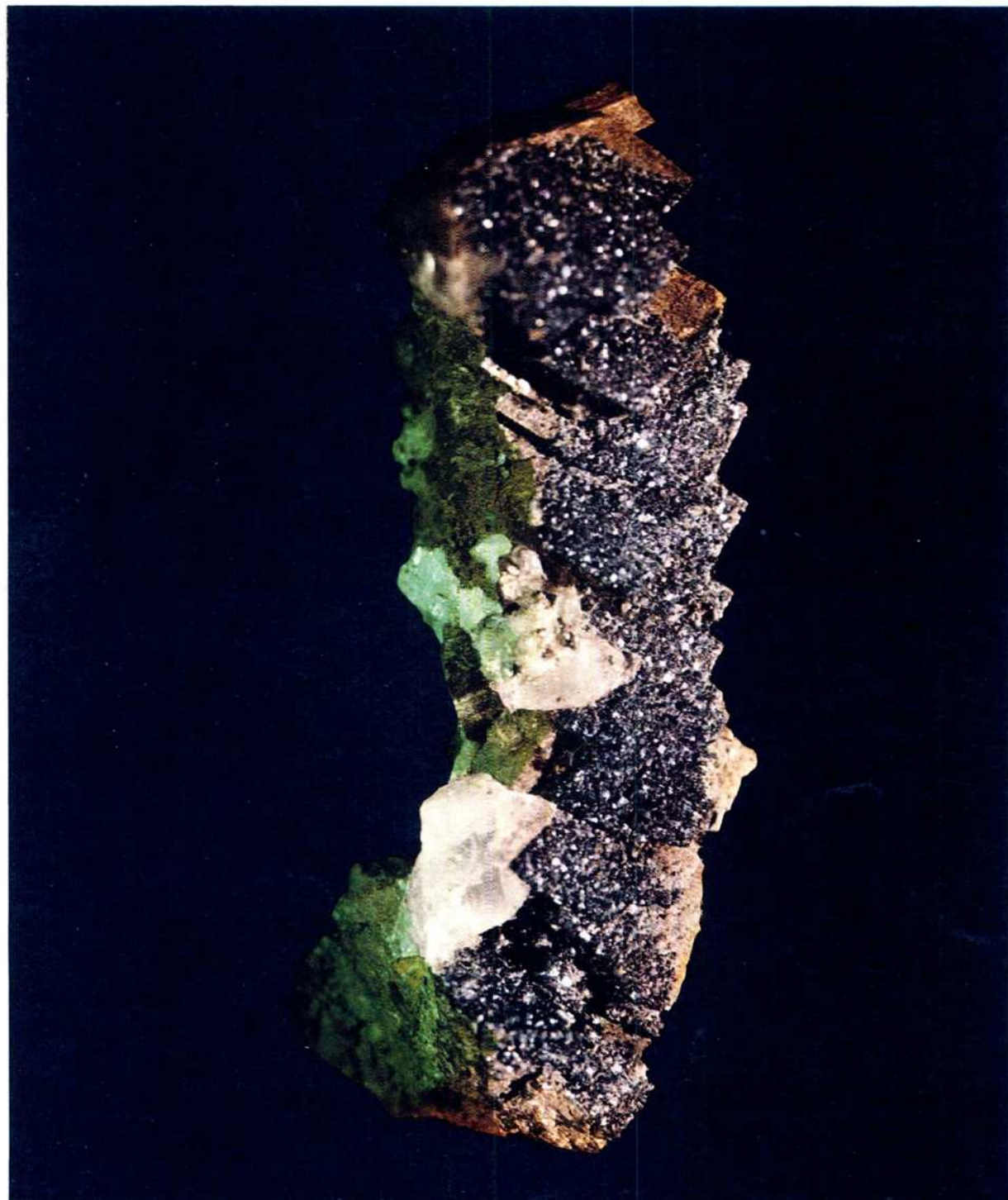
RADIOSCOLA

EDIZIUN DELLA CUMINONZA RADIO ROMONTSCH / ORGAN DELLA CUMISSIUN RADIOSCOLA

Redacziun: Alfons Maissen

Emissiuns 151, 152, 153, 154

Stampa Romontscha Mustér

ROMONTSCH ELLA INSTRUCZIUN FRANZOSA, da Augustin Manetsch, Mustér

Mesjamna, ils 27 de november 1974,

dallas 10.20 — 10.50 h. EMISSION

Gliendisdis, ils 2 de december 1974,

dallas 14.30 — 15.00 h. REPETIZIUN

ALLA TGINA DIL REIN, In viadi cun Pader Placi Spescha, da P. Flurin Maissen

Gliendisdis, ils 9 de december 1974,

dallas 10.20 — 10.50 h. EMISSION

Venderdis, ils 13 de december 1974,

dallas 14.30 — 15.00 h. REPETIZIUN

IGL DAVOS MULEGN D'AVA AN SURMEIR, da Gion Peder Thöni, Riehen

Venderdis, ils 10 de schaner 1975,

dallas 09.05 — 09.35 h. 1. emissiun

Mesjamna, ils 15 de schaner 1975,

dallas 09.05 — 09.35 h. 2. emissiun

ILS CAVACRISTALLAS RAQUENTAN, da Alfons Maissen, Cuera

Mesjamna, ils 22 de schaner 1975,

dallas 09.05 — 09.35 h. 1. emissiun

Mardis, ils 28 de schaner 1975,

dallas 09.05 — 09.35 h. 2. emissiun

Per il lectur

L'emissiun da Augustin Manetsch: *Romontsch ell'instrucziun franzosa*, ei carschida d'experienzas fatgas cun scolars secundars romontschs. Ils scolars romontschs han senza dubi avantatgs d'emprender talian, franzos, spagnol etc. Lur sentiment neolatin, premess che l'instrucziun romontscha seigi buca negligida, lai savens corscher capientschas ch'il scolar tudestg contonscha mo cun diligenza u cun speciala disposiziun. Auncallura tucc'ei de zavrar loghens neuralgics d'articulaziun e d'accentuaziuns romontschas che cunternan all'uisa e disa franzosa. Il lungatg romontsch sefutura de nasalitads exprimidas, posseda tscheu e leu interessantas atgnadads de vocals reduci, smugliai e smaccai, ferton ch'il franzos, lungatg ordvart cultivau e reglau, statuescha in exempel de clarezia articolatoria, de stricta logica e stilistica precisa. Augustin Manetsch entra en plirs de quels detagls. Nus beneventein sia curascha de tschaffar el visprer che negin ha ughegiu de rugadar en tiara nossa. Per in exempel de pronunzia, de dicziun ed entelgeivladad survescha ina cuorta prelecziun ord «*Le petit prince*», plinavon ina canzun populara, cantada d'in enconuscent cantadur franzos. Omisduas caussas deigien comprovar che texts adattai e bein elegi ein tuttavia capeivels era mo suenter enzacons onns d'instrucziun franzosa.

Sin giavisch da pliras varts vegn l'emissiun: «*Alla tgina dil Rein, — in viadi de scola bein prepara cun agid de P. Placi Spescha*», repetida. Ella era stada trasmessa 1966, introducida cun reha illustraziun ella Gasetta Radioscola, schun-schend il text complessiv. De quels mieds veglien nos magisters era quella gada sesurvir. In niev text, che risguarda cunzun persuna ed ovra de Pader Placidus Spescha, sesanfla alla pagina 7.

Gion Peder Thöni presenta a nos scolars: Igl

davos mulegn d'ava an Surmeir. Cun quella emissiun vul igl autur buca mo instruir e scarplir tecnicas e muntadas d'in'industria casauna impurtonta duront biars tschentaners, mobein era educar nossa giuventetgna, insister che rars exemplars ed exempels d'indrezs dil temps vargau vegnien manteni e bucca stizzai per adina. Nus fussen buca surstai sche nies autur, G. P. Thöni, inistradass cun tutt'energia acziuns per salvar alla posteritad quella biala ed unica enzenna dil vargau.

Crappa remarcabla, minerals e cristallas, greppa aveinusa e sturtigliada, taunas, fuorns e sfendaglias incontan aunc oz nossa giuventetgna idealistica. Tgei legria per in giuven viandont che anfla ina brustga de crap formau e tarlischont al pei d'ina preit-crap, ina buccada glischonta sfiersa de malaura dalla vart el vau d'in flum! Tgei surstada provocheschan engarts de talas cattadas! — Il versau cavacrappa po forse far bucca de rir, vesend semeglionta legria affonila per schi pauc. El sa dils strapazs ch'ei drova per carmalar dal dir intern de nossa greppa buna tocca, che perschuada ils bein- e maldisai professers e collezionaders, per cuntentientscha d'idealists sco era de rentgus affarists. Per quella reussida drov'ei mistregn, sentiment ed inschign exprimiu, fermezia e curascha. Dapi cons mellis onns cavacrappas ein en funcziun en nossa muntogna de Sumselva, ei buca d'eruir en moda precisa. Bein il pli renomau dils cavacrappas sursilvans ei stau Pader Placi Spescha (1752—1833), conventual della claustra de Mustér, cavacristallas, collezionader per motivs scientistis, um universal ed oz enconuscents e renconuschius dapertutanavon.

Ell'emissiun «*Ils cavacrappa raschunan*», intervegnan ils scolars enqual detagl sur de quei bi e grev mistregn.

Alfons Maissen

Romontsch ella instrucziun franzosa

Da Augustin Manetsch, Mustér

Questa emissiun parta dalla constataziun ch'il lungatg romontsch ei in grond agid per nos affons che ston ni astgan emprender franzos. Duront passa diesch onns ha in surmeister rimnau tscheu e leu ina brustga e vul presentar oz quellas a ses collegas ed a nos affons. Quella emissiun sa deplorablamein buca porscher ina strentga sistematica, sco quei ch'ella stuess esser risguardada en in mied d'instrucziun, ch'ins creass aposta per scholars romontschs ch'emprendan franzos.

Tuttina essan nus sespruvai da porscher enzatgei che ha peis e mauns, «reglas» ch'ein duvreivlas ella stiva da scola.

L'emissiun ei dividida en las suandontas parts:

Nus dein all'entschatta ina egliada sin la carta europeica per mirar la posiziun geografica dil lungatg romontsch e dils ulteriurs lungatgs neolatin. Silsuenter suondan entginas ponderaziuns sur dil romontsch, sco clav dils lungatgs.

Per la secunda part, che cuntegn «instrucziuns nizzateivlas», drova il scolar il feigl da lavur aschuntaus. Senza quei feigl, sin il qual il scolar sto sliigar certs pensums, mass igl effect a piarder.

La tiarza part fa attents il scolar da tedlar cun bucca e nas el contuorn. El anfla pli bia franzos che quei ch'ins tertgass. Sco fin da quella tiarza part resuna ina canzun populara franzosa. Cheu va ei per nuot auter, che da re-enconuscher plaids e structuradas gia enconuschents, che sepresentan en in auter vestgiu. Il text dalla canzun «Vive la Rose» ei medemamein d'anflar sil feigl da lavur.

La quarta part continuescha ils pensums che nus havein entschiet ella secunda part.

Sco tschunavla part udin nus in text ord il «Petit Prince» da Saint-Exupéry. Tenor temps ch'ins vul impunder per l'emissiun san ins dar ina introducziun en quei text, daventa quei buca, duess il scolar tuttina profitar enzatgei, demai ch'ei va era cheu per re-enconuscher caussas gia enconuschentas.

La davosa part s'occupescha dalla pronunzia.

Cussegls co tedlar l'emissiun

1. Pender ina carta europeica alla preit.
2. Reparter al singul scolar (ni a gruppas) il feigl da lavur.
3. L'emissiun sedrezza als scholars che han gia giu in e plirs onns instrucziun franzosa. Per quels digl emprem onn eis ella buca adattada.
4. Plinavon fuss ei da cusseglar da registrar mintga emissiun ch'ins vul tedlar, era sche ins teidla ella mo ina gada. Ins sa lu retener e repeter tenor giavisch.

ENTRUIDAMENT DE LAVUR PER IL SCOLAR

tabella 1

Mirei e comparegliei

la fiasta	la fête
la testa	la tête
il bastun	le bâton
arrestar	arrêter
il meins d'uost	le mois d'août

tabella 2

Mettei igl accents circumflex!

La cote	la costa
couter	custar
la fenetre	la fenestra
le maitre	il magister
Paques	Pastgas
plutot	plitost
etre	esser
l'hospital	il spital
la croute	la crusta
le gout	il gust

tabella 3

Baul cun accent, baul senza accent circumflex!

connaître, il connaît

denton nous connaissons, vous connaissez
fraîche denton frais.

Pertgei? Enquera tez la risposta!

tabella 4 Mira e cumpareglia!

l'étudiant	il student
l'étoile	la steila

l'état	il stadi
l'étable	la stalla
l'épée	la spada
écrire	scriver
l'école	la scola
éclairer	sclarir

tabella 5 Mira e cumpareglia!

l'escalier	la scala
l'escapade	la scappada
l'escabeau	la scabella
l'espagnol	il spagnol
l'espion	il spiun
l'espèce	la specia
l'estomac	il stumi

Tabella 6 Regla

sp, sc, st, all'entschatta dil plaid romontsch dat all'entschatta dil plaid franzos *ép,ét,és*. Igl s va a piarder.

Ni *sp, sc, st*, all'entschatta dil plaid romontsch dat all'entschatta dil plaid franzos *esp, esc, est*. Igl s semantegn.

tabella 7

Teidla e metta igl accent git nua ch'el s'auda!

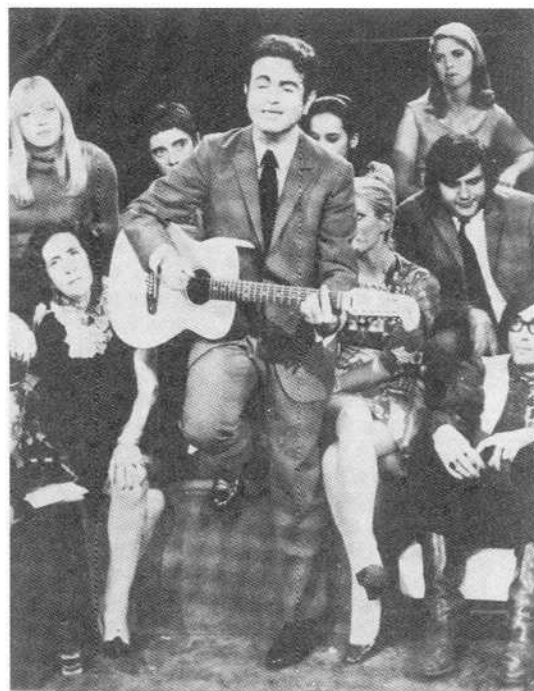
l'epoux	il spus
l'été	la stad
espérer	sperar
l'esclave	il sclav
l'esprit	il spert
l'étude	il studi
l'ecolier	il scolar
écrémer	sgarmar
ecourter	scursanir
etroit	stretg
les escaliers	las scalas
l'esclavage	la sclaveria
l'escroc	il scroc
ecorner	scurnar
l'ecrou	la struba

tabella 8

il veterinari	dat per franzos	le vétérinaire
il vicari	dat per franzos	le vicaire
igl anniversari	dat per franzos	l'anniversaire
il partenari	dat per franzos	le partenaire

tabella 9

la flur	dat per franzos	la fleur
la colur	dat per franzos	la cuoleur
la dolur	dat per franzos	la douleur
l'odur	dat per franzos	l'odeur

GUY BÉART

Un chanteur... professeur! C'est une blague! Mais non, il est professeur de mathématiques. Il aime la mer et les voyages. Il compose des chansons. Elles ont beaucoup de succès. Alors, un jour il chante... ses chansons. Et voilà, Guy Béart est chanteur. Il chante et joue de la guitare... à la radio, à la télévision, à la scène. Il fait aussi des disques.

VIVE LA ROSE

1. Mon amant me délaisse,
Je ne sais pas pourquoi.
Refr. oh gué, vive la rose,*)
vive la rose et le lila.

2. Il va en voir une autre,
ne sait s'il reviendra.

3. On dit qu'elle est très belle,
Bien plus belle que moi.

4. On dit qu'elle est malade,
Peut-être qu'elle en mourra.

5. Si elle meurt dimanche,
Lundi on l'entertera.

6. Mardi il reviendra me voir,
Mais je n'en voudrai pas.

*) oh gué = interjecziun, per romontsch ca. o jeh!

EXTRAIT DU PETIT PRINCE

C'est alors qu'apparut le renard:

— Bonjour.

— Bonjour, répondit poliment le petit prince, qui se retourna mais ne vit rien.

— Je suis là, dit la voix, sous le pom-
mier...

— Qui es-tu? dit le petit prince. Tu es bien
joli...

— Je suis un renard.

— Viens jouer avec moi, lui proposa le petit
prince. Je suis tellement triste...

— Je ne puis pas jouer avec toi, dit le renard.
Je ne suis pas apprivoisé.

— Ah! pardon, fit le petit prince.

Mais, après réflexion, il ajouta:

— Qu'est-ce que signifie «apprivoiser»?

— Tu n'es pas d'ici, dit le renard, que
cherches-tu?

— Je cherche les hommes, dit le petit prince.
Qu'est-ce que signifie «apprivoiser»?

— Les hommes, dit le renard, ils ont des
fusils et ils chassent. C'est bien gênant! Ils
élèvent aussi des poules. C'est leur seul in-
térêt. Tu cherches des poules?

— Non, dit le petit prince. Je cherche des
amis. Qu'est-ce que signifie «apprivoiser»?

— C'est une chose trop oubliée, dit le renard.
ça signifie «créer des liens...»

— Créer des liens?

— Bien sûr, dit le renard. Tu n'es encore
pour moi qu'un petit garçon tout semblable à
cent mille petits garçons. Et je n'ai pas besoin
de toi. Et tu n'as pas besoin de moi non plus. Je
ne suis pour toi qu'un renard semblable à cent
mille renards. Mais, si tu m'apprivoises, nous
aurons besoin l'un de l'autre. Tu seras pour moi
unique au monde. Je serai pour toi unique au
monde...

— Je commence à comprendre, dit le petit
prince. Il y a une fleur... je crois qu'elle m'a
apprivoisé...

— C'est possible, dit le renard. On voit sur
la Terre toutes sortes de choses...

— Oh! ce n'est pas sur la Terre, dit le petit
prince.

Le renard parut très intrigué:

— sur une autre planète?

— Oui.

— Il y a des chasseurs, sur cette planète-
là?

— Non.

— Ça, c'est intéressant! Et des poules?

— Non.

— Rien n'est parfait, soupira le renard.

Mais le renard revint à son idée:

— Ma vie est monotone. Je chasse les poules,
les hommes me chassent. Toutes les poules se
ressemblent, et tous les hommes se ressemblent.
Je m'ennuie donc un peu. Mais, si tu m'appri-
voises, ma vie sera comme ensoleillée. Je
connaîtrai un bruit de pas qui sera différent
de tous les autres. Les autres pas me font
rentrer sous terre. Le tien m'appellera hors du
terrier, comme une musique. Et puis regarde!
Tu vois, là-bas, les champs de blé? Je ne mange
pas de pain. Le blé pour moi est inutile. Les
champs de blé ne me rappellent rien. Et ça,
c'est triste! Mais tu as des cheveux couleur d'or.
Alors ce sera merveilleux quand tu m'auras
apprivoisé! Le blé, qui est doré, me fera
souvenir de toi. Et j'aimerai le bruit du vent
dans le blé...

Le renard se tut et regarda longtemps le petit
prince:

— S'il te plaît... apprivoise-moi, dit-il!

— Je veux bien, répondit le petit prince,
mais je n'ai pas beaucoup de temps. J'ai des
amis à découvrir et beaucoup de choses à
connaître.

— On ne connaît que les choses que l'on
apprivoise, dit le renard. Les hommes n'ont
plus le temps de rien connaître. Ils achètent
des choses toutes faites chez les marchands.
Mais comme il n'existe point de marchands
d'amis, les hommes n'ont plus d'amis. Si tu
veux un ami, apprivoise-moi!

— Que faut-il faire? dit le petit prince.

— Il faut être très patient, répondit le
renard. Tu t'assoiras d'abord un peu loin de
moi, comme ça, dans l'herbe. Je te regarderai

du coin de l'œil et tu ne diras rien. Le langage est source de malentendus. Mais, chaque jour, tu pourras t'asseoir un peu plus près . . .

Le lendemain revint le petit prince.

— Il eût mieux valu revenir à la même heure, dit le renard. Si tu viens, par exemple, à quatre heures de l'après-midi, dès trois heures je commencerai d'être heureux. Plus l'heure avancera, plus je me sentirai heureux. A quatre heures, déjà, je m'agiterai et m'inquiéterai; je découvrirai le prix du bonheur! Mais si tu viens n'importe quand, je ne saurai jamais à quelle heure m'habiller le cœur . . . Il faut des rites.

— Qu'est-ce qu'un rite? dit le petit prince.

— C'est aussi quelque chose de trop oublié, dit le renard. C'est ce qui fait qu'un jour est différent des autres jours, une heure, des autres heures. Il y a un rite, par exemple, chez mes chasseurs. Ils dansent le jeudi avec les filles du village. Alors le jeudi est jour merveilleux! Je vais me promener jusqu'à la vigne. Si les chasseurs dansaient n'importe quand, les jours se ressembleraient tous, et je n'aurais point de vacances.

ALLA TGINA DIL REIN

in viadi de scola bein prepara cun agid de Pader Placi Spescha

Da P. Flurin Maissen

Quarz gigant dalla Val Nalps. Prof. L. Weber interquera il cristal (Mira CRISTALLAS, Desertina, Mustér 1974)

Veglias e novas scartiras sur de

PADER PLACI SPESCHA

Actualitad ded ina veta plein lavur

Umens ch'ei vivì memia baul, vegnan — quei ei clar — era renconuschi pèr pli tard, bein savens memia tard. Il horizont de tals umens ei aschi elevaus, ch'els pon tscharner sco in profet ils temps futurs cun lur problems. Ses contemporans ein aunc buca allerts per lur ideas. Ei varga beinduras decennis e tschentaners, tochen che quels umens «prematur» vegnan acceptai e pri per serius. Els daventan, per aschi de dir, pèr ussa contemporans e concarstgauns ded ina generaziun posteriura. Pèr quels de pli tard san conversar e discussionar en in dialog fritgeivel cun els.

In um de quei vast horizont ei staus *Pader Placi Spescha*, conventual della claustra de Mustér. Smarvegliar smarveglian ins buca mo ch'el era in fin specialist en bia graus, mobein ch'el sto valer per in versau universalist de siu temps. Als scientistes de nos temps manca il bia ina tala universalitad e perquei disdeschan els fetg savens en lur decisiuns ch'els concepeshan mo ual per lur intschess restrenschiu ded experientscha. Quei savein nus tuts ch'ei manca in franc fundament universal sil qual ins savess era oz baghegiar si ina politica razionala per il beinstar sin tuttas varts.

Sch'ins less tractar Pader Placi Spescha da tuttas varts, duvrass ei in bien e gries cudisch. Autramein peglian ins el adina mo per in sulet cantun, aschia ch'el vegn sestratgs malformadamein, ed il cuntegn sbutla sco il fein magher ord in zuffen ch'ins ha ligiau cun ils dus cantuns vischins, enstagl cun quels en crusch. Pader Placi ha tons cantuns ch'ins sa veramein buca nua pegliar cantun per dumignar.

Ins sa per exempel publicar *tut sias scartiras*. Quei ei vegniu fatg per gronda part da dr. Fr. Pieth e dr. Karl Hager. Ina elecziun de texts sco quella ei adina empau unilateral e subjectiva, cunzun sch'ella ei accumpignada dad explicaziuns ed introducciuns pli vastas sco el cass de quels dus auturs. Certs texts ein plinavon scarpli taluisa, ch'els pon buca pli valer per autentics, e dattan perfin in maletg falliu dellas ideas e dils concepts dil perdert pader. Tuttina ei quella ovra aunc adina ina buna fontauna per studis specials e gidan grondamein quels che pon buca tier ils texts originals.

In'otra pusseivladad de dar in maletg de quei um, ei ina *resumada* de sias lavurs scientificas e practicas, enumerond tuts ils roms de scienza ch'el ha persequitau. Quei ei vegniu fatg per exempel en in artechel dil cudisch: «Bedeutende Bündner» (Calven Verlag). Leu vegn el menzionaus sco historiograf, economist, sociolog, teolog, plevon, filolog, botanist, zoolog, mineralog, climatolog,

geograf, alpinist, cartograf e perscrutader della muntogna aulta. Quella metoda po bein far smarvegliar, mo cuntenta alla finala era buca, perquei ch'igl ei buca pusseivel ded ornar quei text de skelet cun sufficients schabetgs vivs ord sia veta. Ei resta in chischner de lattas senza monas.

La pli vasta e curaschusa emprova de picturar quei um, ch'era tochen ussa fetg dispoteivels, quei ei la *nova ovra* de Pader Iso Müller: «Pater Placidus Spescha, 1752—1833, Ein Forscherleben im Rahmen der Zeitgeschichte.» (Condrau Münster). Cheu havein nus in historiograf de format che surpren de tschaffar Pader Placi per tuts cantuns, cun prender il blah grond ded ina epoca historica, quella dil 18avel tschentaner ch'ei sin sbuccar el 19avel. Il cudisch de 200 paginas vegn ad anflar buna accoglientscha. Il versau perscrutader della historia descriva quei um buca sco in fenomen isolau, mobein metta el enameiz ses contemporans, aschia ch'igl entir temps leva si avon nus. Pader Placi Spescha ei forsa insumma il davos claustral che ha veramein «fatg historia» en Surselva. Ed aschia reviva cun el adina era in bien-ton della historia ual vargada de nossa patria spel Rein, sch'ins pren il plaid historia buca mo en siu senn restrenschius mo sin uiaras, span e debat, mo sin politica e partidas e famiglias. Ina egliada sin las indicaziuns digl indisch dil cudisch dat a nus ina buna survesta e po cudizzar nus de leger l'entira ovra de suandont cuntegn:

I. Magia digl alpinissem. 1. Conquista dellas Alps. 2. La perscrutaziun dellas Alps.

II. Premura pil beinstar. 1. Projects economics. 2. Folclora ed educaziun dil pievel.

III. Il linguist e historiograf. 1. Il lungatg mumma dispreziau. 2. Il pli vegl lungatg dell'Europa. 3. Perspectivas historio-linguisticas. 4. Visiun pil futur e correcturas dil present. 5. Historia della litteratura retoromana. 6. Historia della Cadi.

IV. Il rudi de sia personalitad. 1. Grischun — Aristocrat — Democrat. 2. Humor — Sarcasmus — Sentiment. 3. Musica — Pressa — Cudischs.

V. Spiritualitad religiusa. 1. Ideas sclaridas — Pietusadad barocca — Cristifideivladad centrala. 2. Benedictin e caplon.

VI. Mort ed impurtonza.

Remarcas, registers e maletgs completeschan quella ovra.

Forsa san ins ussa perfin plidar ded ina rehabilitaziun de Pader Placi Spescha. Cons umens gronds ein vegni rehabilitai per tschien onns suenter lur mort. Pader Placi valeva aunc avon paucs decennis per in «giacobin», revolucionari, perdert sclariu che s'empatscha pauc de Diu. Tgi che ha studigiau da rudien sias ovras screttas a maun, ha

daditg viu che quei maletg era fauls. En connex cun sias ovras petrograficas e culturalas ha igl autur de questas lingias daditg saviu curreger silmeins per sesez siu maletg de quei pader. El ei ussa zun satisfatgs, che Pader Placi ha survegniu la duida biografia completa entras il niev cudisch dil competent historiograf Pader Iso Müller.

Portret silla cuviarta dil cudisch: Iso Müller: *Pater Placidus Spescha* 1752—1833. Ein Forscherleben im Rahmen der Zeitgeschichte, Casa editura Desertina, Mustér 1974

Pader Placidus a Spescha (1752—1833) cun siu ebisel de lenn, vid il qual igl abersac ei pendius. (Maletg dal cudisch CRISTALLAS, Desertina. Mustér 1974).

Aschia ein era auters sfurzai de «reveder lur carnets» el giudicat sur de Pader Placi. Pader Iso sez ha concediu ch'el ei staus surstaus ded anflar tons detagls nunenconuschents, surtut sin intschess religius e linguistic, aschia che sia lavur sur de Pader Placi revelescha veramein novs aspects per instrucziun dils admiraders e contestaders dil «curios pader».

Resumond savein nus constatar il suandont:

1. Per l'emprema gada havein nus avon nus ina descripziun detagliada e documentada della veta de Pader Placi Spescha. Quei ei mo stau pusseivel perquei che agl'autur steva en disposiziun il material de biars archiv, ch'el ha rugadau neuadora. Quei era buca stau pusseivel als biografs antecessurs.

2. Spescha vegn vesius memia pauc per scrutader complessiv, cun auters plaids, per scientist universal, che haveva buca mo plascher della muntogna, della scienza naturala ed economica, mobein era digl origin e della evoluziun dils lungatgs, della preistoria humana ed era della folclora e geografia della tiara entuorn el.

3. Ins ha accentuau bia memia fetg las ideas de sclariment de Pader Placi e memia pauc ch'el ei restaus en medem temps in cristian baroc conservativ en siu patertgar intern ed en siu operar extern. Quei muossa sia veneraziun dils sogns e dellas reliquias, sia iniziativa per la reforma, denton buca la dismessa de processions, sia opiniun sur dil perdeggar, sur la sontga scartira e sur de Diu.

4. Per buca riscar ch'il cudisch daventi memia gross ed unfisus, ha igl'autur renunziu a tuttas piculezas secundaras. Quellas ein stadas il tema de studis preliminaris gia publicai. Tgi che vul perscrutar pli en detagl, miri las remarcas el niev cudisch, nua ch'el anfla indecis silla litteratura respectiva.

5. La gronda ovra, edida da Fr. Pieth e Karl Hager 1913, vegn buca svaletada entras quei niev cudisch, sil pli completada e profundada en pliras spartas. Dapi 1913 ein surgi tons aspects novs ch'ei era temps d'empruar enzatgei entir e radical.

6. Grazia alla scartira gronda ed a tontas illustraziuns ei il cudisch emperneivels de leger. Il pli custeivel de tut ei forsa la carta gronda dell'entira Surselva, che Spescha ha finiu a Trun e che porta era ils nums locals romontschs.

Tgi che ha aunc senn per nossa tiara e siu lungatg sursilvan, per nies pievel e nossa muntogna, quel prendi il cudisch enta maun, ed el vegn buca ad esser illusionaus, mobein incantaus.

Sco gia menzionau: Era quei cudisch sa buca suandar pass per pass tuttas activitads digl um. Quei san ins mo far cun stender dapart ina singula lavur de quei um. Sia singulara activitad de mineralog e cavacristallas ei per exempel vegnida persequitada detagliadamein el cudisch «Mineralklüfte und Strahler der Surselva», e quei buca mo en sia atgna persuna, mobein era en tuts ils cavacristallas che han empriu dad el e dattan perdetga ch'el ei staus lur bab spirtal e mussader de quei bi mistregn. Igl ei ina legrevla coincidenza che era quei cudisch vegn ual ussa edius per la secunda gada. Era quella ovra muossa co Pader Placi era in immens intensiv luvrer scientific, cura ch'el pegliava a mauns ina caussa subtila.

Il medem intent ha era quella emissiun de Radio-Scola. Ella vul entruidar ils scolars d'emprerder da Pader Placi ded ir per la muntogna cun egl's aviarts e spért lingier, d'emprerder d'observar la natira e de haver plascher buca mo ded ina bravura alpinistica, mobein era dil bi e bien ch'ins anfla e recaltga enameiez la natira.

Igl davos mulegn d'ava an Surmeir

Gion P. Thöni, Riehen

Igls muliners Baba e Franz Demarmels, Salouf

foto: dr. Brütsch

A Salouf stat, dasper igl ual digl Balandegn, bagn egn digls pi davos mulegns tgi von anc cun ava! Possessours èn igls fardagliungs Baba e Franz Demarmels. La tgesa digl mulegn datescha digls 1877 e stat scu para segl li d'en mulegn bler pi vigl. Ella seia neida biagieda digl tat digls possessours actuals. Igl mulegn sez sa catta giusot aint, pigliond se igl antier sulom reservo schiglio a schlers. Ensatge pi angiu sa cattavan anc all'antchatta da noss tschentaner dus oters mulegns vigls. Las pêr tgesas, ca. 10 minutas ordvart la vischnanca da Salouf, furman la fracziun «Mulegn».

Mulegns, — ed an special mulegns d'ava, — dattigl ozande fitg pacs ple. Cun els svanescha bagn betg angal ena bela part romantica, mabagn zont en documaint impurtantissim per l'economia digls taimps passos.

Betg da survaseir ègl, tg'igl svaneir ed eir an decadenza digls mulegns vo mang an mang cun la digren dalla cultivaziun digls êrs e digl metter garnezza. Ozande stattan averts igls cunfegns digl antier mond, e talveisa multifaras èn las pussebla-

dads da transport cun bartgas, vieiasdafier e camiungs. Gl'è parchegl nign problem ple da rabagler garnezza no d'ena tot otra part digl mond, vess ella da mantger tar nous. Chegl è sto tot oter anc tar la davosa perioda da fomaz 1816/17, noua tg'ins veva bagn cumpro garnezza giu'n Italgia, ma causa tgi dava nignas veias carrablas sur igls pass n'ò chella betg savia gidar sufficiaintamaintg a dustar la fom tar nous.

Ea, tot chellas pussebladads da transport n'eran mianc avant mang anfignen la davosa ghera (1939—1945). Tiers chegl eran las nossas vischnancas muntognardas durant igls tschentaners passos dapartot fitg ferm populadas e minimas las pussebladads d'emigrar agl ester. Damais stuevigl neir rot se tant fons scu pussebel per pudeir magliantar la populaziun. Veiva pardetga dattan anc oz tantas terassas cun tarmenta rievans e viels dapartot sen spondatschas pitost suglialeivas an noss cumegns: tot lis noua tg'en'eda ins mitteva garnezza: grang, dumia, sel, forse schizont ensatge salegn.

Ed alla fegn da tottas fadeias digl arar, samnar

Mulegn Salouf

Soura: abitaziun digl muliner

Sot: mulegn

Tgamona dalla roda

Ual Balandegn

foto: dr. Brüttsch

e raccoltar stava scu punct impurtant: igl MULEGN. Fegnadegna vischnanca an Surmeir ed utro ò gia en tal! Lò, noua tg'el è svania gio avant igl ragorder digls pi vigls, è l'existenza documen-

Acla (Medel):

mulegn cun roda da soura (ten. Vieli)

tada antras blers noms locals. Cun noss exaimpels lainsa angal ans restranscher segl intschess da Surmeir, tgi stat cò per tot la cuntrada ruman-tscha:

Vaz:	acla Muloin, pro la mulinera, muloin nov, muloin da curtschin (pro), plam da Muloin
Alvaschagn:	mulegn ve Valmala
Lantsch:	davos muloin, muloin, paunt digl muliner, sot muloin, truasch digl muliner (mulegn svania)
Casti:	pro da mulegn (mulegn svania)
Stierva:	la val da mulegn, pros da mulegn (mulegn è svania avant 20 onns)
Mon:	gôt da mulegn, pro da mulegn (mulegn svania)
Salouf:	mulegn, mulegn nov (an vischnanca)
Parsonz:	gôt da mulegn, mulegn (pro) (mulegn sez svania) mulegn (pro), plaz
Riom:	mulegn (pro), plaz mulegn
Cunter:	mulegn
Savognin:	mulegn (scadra da vischnanca), mulegnas soura e sot (pros), sur mulegns (mulegn exista).
Tinizong:	gier da mulegn (pro), mulegn (bietg exista) sponda da mulegn, val Mulegna
Mulegns:	igl nom dalla vischnanca! mulegn, pro da mulegn (nign mulegn ple) Igl punct igl pi ot da cultivaziun da garnezza era sen las spondas da Sour

Selva (Tujetsch):
mulegn vigl cun roda da sot (ten. Vieli)

Ella mossa igl fatg interessant, tg'igl mulegn n'ò an sia structura betg sa mido durant igls 2000 onns passos!

Sia antschatta peglia el tar igls pievels primitivs, — tar nous matagn belabagn cun igls palasits e las culegnas preistoricas. Igl ampren instrument per moler igls garnitschs era bagn ena platta-crap glischa, sur la cala ve ins sfruschiva en'otra platta: damais gio igl prancepi dallas dus molas.

Ena sagonda metoda era igl smardatger igls garnitschs: la garnezza svidada ainten la tgavorgia d'ena platta-crap cun furma da cuppa niva smatgeda cun en pal = pitgung. Londror ò alloura sa sviluppo igl murtér, — pi tard igls pitgungs e pisungs digl mulegn.

An murtérs da lenn u crap niva an Surselva (ed utro) fatg la giotta e la panetscha anfignen ca. igls 1920 (cf. R. Vieli, Terminologia digls mulegns aint igl Grischun rumantsch)

Pitgungs on er sarvia anfignen igl ezs onns aint igls mulegns per smardatger la garnezza, scu er per pitgier las monas da tgoven e glign. Maletgs or dall'Africa mossan, scu las casarinas da pievels primitivs fon anc oz la fregna cun pitgung e murtér.

L'amprema gronda midada: l'invenziun digl mulegn da mang. Las pi viglias molas da mang vignan gio menziunadas ainten la bibla. E gio digls ezs taimps, ed an epocas anc pi anticas, cumparan igls treis tips da mulegns:

Mulegn a vent, Aunay-sous-Auneau (Frantscha)
(ten. Vieli)

- *mulegn da mang*: la mola soura vign strubada a mang
- *mulegn da biestga*: ella vign 'tratga' d'en asen, bov, tgaval
- *mulegn d'ava*: l'ava muainta en sistem da rodas tgi fon rotar la mola soura

Pir avant ensatge tschantaners èn nias vetiers igls

mulegns da vent: oz zont usitos an Ollandia e Spagna. Igl ampren tal: 1222 a Cologna (Köln)

mulegns da bartga: Igl 16avel tschantaner davigl p. ex. a Turitg endesch tals

Igl *mulegn da mang* ò sainza dubi do la furma e construcziun tecnica a tots igls suandonts

Scu igls noms cò soura deian, niva la mola pi tard er tratga d'ena manadeira u da forza d'ava.

Maletgs or dall'Africa ni Asia èn exaimpels. Mademamaintg tradescha igl «mulegn d'ava» cler, da tge ageid ins sa sarviva, e chegl anfignen an noss deis: dall'ava d'en ual.

Igl maletg dallas molas da mang mossa, scu igls garnitschs nivan svidos giuadaint da rosas apostas per tgi reivan tranter las molas. Parchegl è pi tard l'invenziun dalla *tramosa* stada ena zont impurtanta: ena tgascha cadra vign piazzada se sur la mola e l'ò amplania aint en quantum pi grond da garnezza. L'idea dalla furma piramidala ò burmaintg sa do da sasez. (cf. skizza digl mulegn)

Salouf:

tramosa: roda e cundrez per sarrar se la tramosa pitschna (sot) e regular igl quantum digl da moler tgascha u reschla: las fessas èn fatgas closas cun «molta» or da crestgas canal per manar la fregna + crestgas giu aint igl cilind u biat Stgaffa da fregna foto: dr. Brüttsch

Cattadas ed extgavaziuns an Frantscha, Svizra, Germania ed utro mossan, tg'igls pievels antics da chellas cuntradas on cunaschia igl mulegn da mang gio dei avant l'arrivada digls Romans. Ed els èn nias duvros anfignen la fegn digl taimp medieval (1500) per moler igl grang, — aint igl Valeis parfign anfignen avant 50 onns! (cf. utensils digl museum etnografic Basilea).

Cun l'expansiung immensa digl sies imperi er an Asia on igls Romans amprandia a canoscher l'ò *igl mulegn d'ava digl Orient*; chel è damais en bung po pi vigl tg'igls Romans, sez er schi gl'è egn da chel pievel tgi discorra per l'amprem'eda d'ena «mola acquaria». Pero gio igl geograf grec *Strabo* (63 avant — 20 siva Cristus) ò savia da chintar ainten sia «Geographica» (= descripziun dallas terras cunaschaintas da sies taimp) tgi Mithridates, rètg da Pontos (ca. 200 a.Cr.) veva en mulegn d'ava dasper igl sies palazi. Chegl mossa — dasper igl simpel fatg istoric — tge impurtanza e plaz d'onour igl mulegn galdiva, gnond catto per degn da star dasper igl palazi roial! E conquistond igls Romans pi tard er la Grecia, scu tot l'Asia Minora, on els fatg cunaschientscha cun la «mola acquaria» orientala e purto chesta invenziun er agls pievels sottomess an Europa, l'our novas provinzas.

Remarcabel ègl, tg'igl cundrez da mulegn n'ò betg sa mido zichel siva digls ezs taimps. Chegl documentescha ena pardetga zont legitima ed impurtanta. *Vitruv*, en scribent roman (anturn Cristus) descreeva numnadamaintg precis las parts digl mulegn, scu nous las vagn anc an noss taimp.

Antras igls Romans èn igls mulegns d'ava, scu detg, alloura rivos er an teras conquistadas d'els: Gallia (Frantscha, 50 a.Cr.), Helvetia (58 a.Cr.) e Rezia (15 a.Cr.). Segl pi tard anturn igls 1200 s.Cr. èn tals mulegns d'ava stos cunaschaints ainten la pi pitschna valetta muntognarda. Tgi la construcziun era tale quale chella d'ozande mossan maletgs da Ramelli or digl 16avel tschentaner.

Salouf

Tgamona dalla roda-mulegn (roda da soura) Ual Balandegn foto: dr. Brüttsch

Cun ena skizza lessans mussar igl prancepi digl mulegn, tgi è sainza dubi en'invenziun geniala:

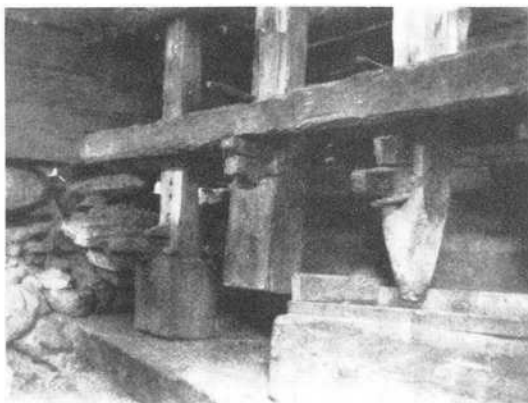
La roda-mulegn: Ins disfranztgescha dus tips:

— La roda da soura: l'ava croda da surangiu sen la roda. La crudada è pi gronda, parchegl funcziunescha igl sistem er tar en ual cun pi pac'ava

(tudestg: *oberschlächtiges Rad*)

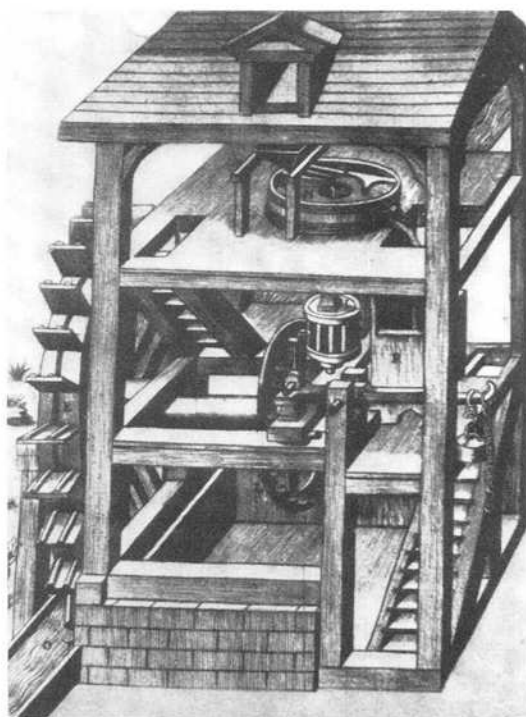
— la roda da sot: l'ava sagetta da sot veadainten la roda. Chesta nizzegia pitost or la massa d'ava. Tenor sies tip è construeidas las turbinas modernas.

(tudestg: *unterschlächtiges Rad*)

Sedrun:

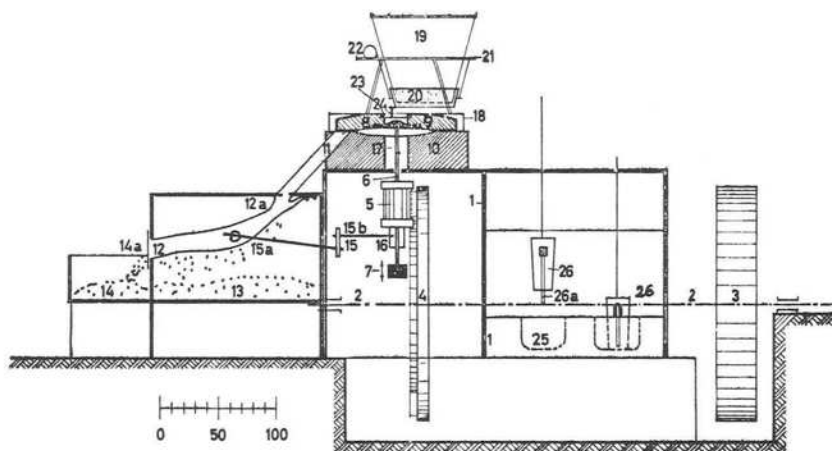
pitgungs (pisungs) (ten. Vieli)

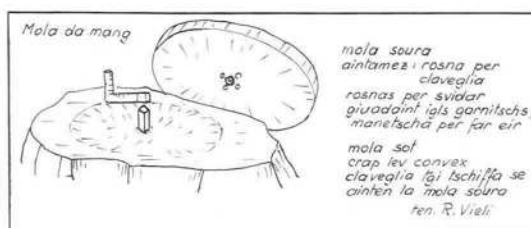

Roda-mulegn e cundrez da mulegn ten. Ramelli, 16avel tschent. (ten. Vieli)

Igl mulegn d'ava:

- 2 ishegl horizontal, lenn
- 3 roda-mulegn
- 4 roda da daints
- 5 feiz u mòdel
- 6 ishegl vertical, fier
- 8 trianghel
- 9 mola soura
- 10 mola sot
- 11 canal da fregna
- 12 biat (oz forsà cilinder)
- 13 stgaffa, begl da fregna
- 14 begl da crestgas
- 14a sbucadeira biat
- 15 pal digl biat
- 15a biatunza
- 18 reschla u tgascha
- 19 tramosa
- 20 tramosa pitschna
- 21 scassoir dalla tramosa
- 25 murtér
- 26 pitgungs

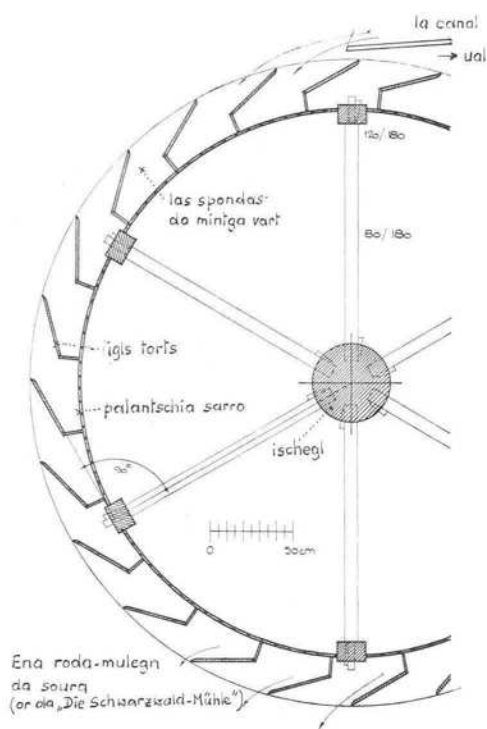

En'installaziun per sasez — tgi cattagn er tar igl mulegn da Salouf — è igl scalign. El sierva per far attent igl muliner, curtgi la tramosa è bod veida. Partge tranter igl moler ò el peda da far otras massareias, u aglmanc star tarro giu per igl banc-pegna an steiva. Prue d'az declarar la funcziun cun ageid digl schema:

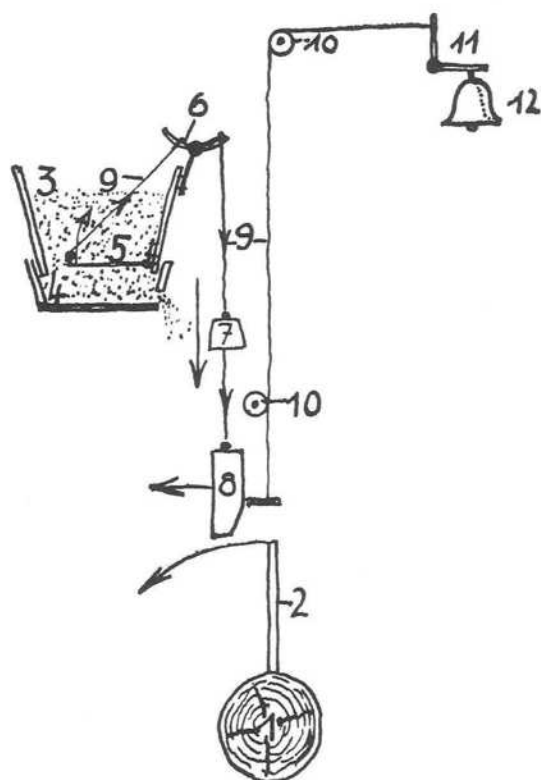
Las molas. Gio igl proverva dei:

I vot dus molas per far fregna!

Angal ena mola na fò betg fregna!

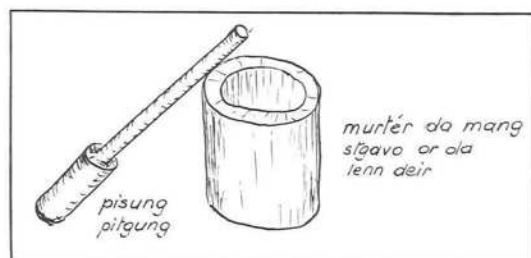

Ena roda-mulegn da soura (or da «Die Schwarzwald-Mühle»)

Cundrez digl scalign:

- 1 ischegl roda-mulegn
- 2 bratsch
- 3 tramosa gronda
- 4 tramosa pitschna
- 5 falla
- 6 polesch cun giuadeira
- 7 cunterpeis
- 8 glianga da lenn
- 9 corda
- 10 spouls
- 11 bratsch digl scalign
- 12 scalign

Salouf:

La roda da daints, sot las molas, vertical daints da lenn.
Igl fleiz u môdel. Sot è visibel igl ischegl tgi tanscha se ainten igl triangel.
Cundrez per muantar igl biat, resp. cilinder.
Ischegl tranter roda-mulegn e roda da daints.

Salouf: Las molas scuvertas:

- a) mola soura
- b) buc da batter
- c) triangel, resp. rosna per el
- d) mola sot
- e) tgascha u reschla, anturn igl our: «molta» da crestgas per far clos la fessa tranter reschla e mola

foto: dr. Brüttsch

Salouf

Igl gidanter-muliner Franz Stocker batta las molas
martel da tagliant
mola sot remartger: las veias
tgea digl martel grogl
foto: dr. Brütsch

Las molas èn fatgas or da divers craps, tot tenor la cuntrada. Tar nous consistigl i gl ple or digl granit granulous. Craps da molas creschan betg sen las tgalias. Igl 'fabritgier' talas, era bagn la lavour d'en mastirant oz mort or: digl tagliacrapa. Alla Pedra Grossa, en gôt tranter Stierva e Casti, ins ò anc no a no pudia observar ena mola, stada antschieta, ma betg fittada tagler e lascheda segl li.

Causa digl permanent moler d'en crap sur l'oter ve vignan las surfatschas dallas molas alla fegn mucas e glischas e mordan betg ple bagn. Alloura ins stò 'batter las molas': cun martels i vign ziplo aint da nov las massada crenas e fatg grogl la surfatscha. Igl 'batter las molas' vot esser ancletg. Mies bab p.m. ò durant decennis stuia eir a batter las molas an divers mulegns, uscheia er tar igls

Tschieru:

- a) stgaffa da fregna
 - k) creivel
 - d) sbuccadeira digl biat
 - l) begl da crestgas
- Diversa vaschela da mulegn (ten. Vieli)

paraints digl 'mulegn d'ava' a Salouf. Bab era sez muliner.

Sen igls maletgs èn visiblas las dus schorts da martels per batter las molas: egn cun ferm tagliant, tschel cun daints grogls sen la testa cadra.

Sen las molas èn mademamaintg visibels igls canals da fregna, tras igls cals la fregna miouta sa stompla veador cunter igl our, crudond alloura giu ainten la stgaffa.

Aintamez èn stgavos trei profonds tagls an furma da triangelhel. Cò è laschea aint 'igl triangelhel' da fier, igl cal leia la mola soura cun igl ischegl da sotanse e lubescha a chel da la far rotar aint igl ritmus dicto dallas rodas.

Per batter las molas vign la tgascha u igl viertgel dalla mola soura allontano e chella pusa-da sen igl 'buc da batter'.

Tg'igls mulegns vigls on anc ozande ple u manc la furma è en tant er la conseguenza da tscherts cumonds dictatorics usitos avant tschentaners. Tals èn stos impedimaints per en progress tecnic tigl mulegn, uscheia las strantgas perscripziuns sterilas dallas mastranzas e digls signours dalla tera, las calas on sfurzo igls muliners da rastar ple u manc sen en tschert scalem da svilup. Ma gl'ò uscheia fors er mintignia per dei la romantica digl «mulegn sper igl ual.»

Zont treis impuls on alloura fatg fegn a chesta romantica:

— La revoluziun franzosa 1789: ella ò rot tots lioms da perscripziuns e cumonds digls signours prepotents anvers igls subdits e famegls d'en'eda.

— L'invenziun dalla maschina da vapour 1769 antras James Watt. Chella è bagnspert er neida applitgeida an mulegns. Gio 1786 stava a Londra igl amprem mulegn a vapour.

— La ghera burgheisa an America 1865: chesta ò fatg veia alla industrialisaziun moderna. Maschinas agricolas èn neidas inventadas ed on lubia da samnar e raccoltar èrs da dimensiungs gigantas. E la produenziun immensa da garnezza ò sfurzo d'impurtar tala e far affars cun ella.

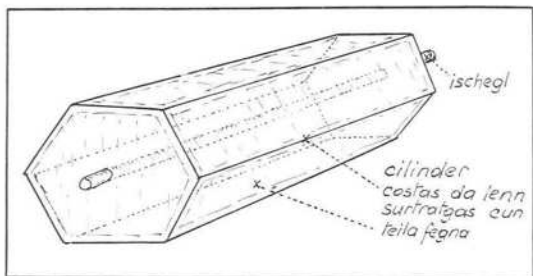
Anturn ils 1900 ò tar nous en'otra invenziun purto ena midada ainten la tgaffa da fregna: igl cilinder ò ramplazzo igl biat.

Igl biat: ena schort tgotscha da teila fegna pandeva tras l'antiera stgaffa da fregna e niva scasso d'en pal, igl cal survagniva sies impuls dallas rodas an muvaint. Chest fist niva numno «la baitunza», igl sies scassem: «biatar».

Igl cilinder: Ena tgascha lunga da 6 cantungs lias da glistas e surtratga da teila fegna. Damezor vo igl ischegl tgi posa ainten las dus pareis dalla stgaffa da fregna. Igl cilinder rotescha cun igl cundrez digl mulegn e la fregna fegna croda cotras giu segl fons dalla stgaffa. Las crestgas gropas von tras e crodan ainten igl begl da crestgas.

Stgaffa da fregna: begl da fregna tratg or
Sbucadeira dallas crestgas. Bagn visibel (radond) igl viertgel digl cilinder.
Begl da crestgas: ena falla derva la rosna per svidar las crestgas aint igl zever.
foto: dr. Brütsch

Anturn igls 1900 ò tar nous en'otra invenziun purto ena midada ainten la stgaffa da fregna: igl cilinder ò ramplazzo igl biat.

Ena nova epoca on las turbinas iniziia: rodas-mulegn cun cuppas tgi nizzigivan bler pi ferm e maximal igl tschalit dall'ava. L'invenziun da cilindars (= Walze) tgi smardatgan igls garnitschs, anpe d'igls moler, è stada igl pass igl pi nov vers la perfecziun tecnica an noss deis. Cò vignan las molas angal ple duvradas per moler or da fegn.

Da Budapest (Ungareia) dareiva igl creivel maschinal tgi ramplazza igl cilinder ed imitescha igl sistem igl pi vigl digl creivel da mang scasso veano orizzontalmaintg. Pero mossa ena foto tgi an Surselva (ed utro) ins cunascheva chest cundrez gio tar mulegns vigls.

Digl biat ègl anc da deir, tgi el n'era betg cunaschaint all'antschatta digl taimp medieval (600 s.Cr.). Scu igl maletg mossa dat el ferm sumeglia d'ena tgotscha e sarviva per crivlar la fregna dallas crestgas (= scorsa digl garnitsch). Avant tg'el è nia invento stueva chesta lavour neir fatga cun igl creivel da mang. Igl mussamaint è l'existenza da dus divers plets romans, resp. lategns:

bluter, buleter = burattar, bugatar, bigiatar, biatar, biat

cribrum, cribrare = crivlar, creivel

(R. Vieli)

Musso se ègl, tg'ins cunascheva alloura igl biat gio digl taimp da Carla igl Grond (800). Pir igl 16avel secul è chel cundrez nia cumbino cun igl muvimaint da tramosa e mola e chegl cun ageid dalla biatunza. Chel fist digl biat è liia cun tschellas rodas e cugl biat, scassond chel, uscheia tgi la fregna vegn scassada or, resp. las crestgas catschedas anavant. Tots dus seian invenziuns tudestgas, resp. dalla Baviera e da lò no rivadas tar nous (F. Pieth). Er la clostra da Mustér vegia anturn 1750 tratg tiers construeiders da mulegns sangalles ed appenzelles per mussar novas e migl-

ras tecnicas (tudestgas) agls muliners indigenes; e da lò dareiva igl nov cundrez. (P. Pl. a Spe-scha).

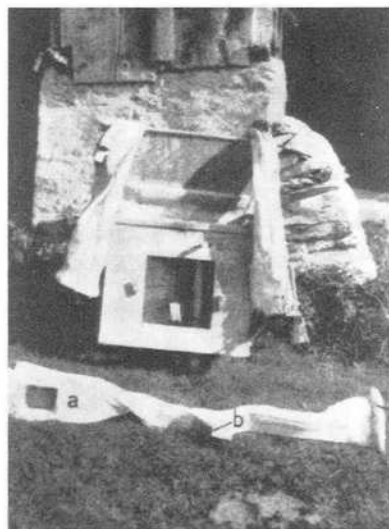
Dantant ò igl svilup fatg oters progress, mang an mang cun la tecnica. Ozande fon mulegns industrials all'angronda la lavour e molan la garnezza per la mesa Svizra. Els on dismiss la davosa romantica. Igls ples digls mulegns vigls, zont ainten las muntognas, stattan salda. Bler è chegl davanto causa tg'igls mantga la lavour: siva dalla davosa ghera è igl pouresser ia anavos, cun el ògl do ena gronda sminueida digl areal dad èrs. Anc avant 1940 mintga pour produtgiva squasi sez la garnezza per sies pang. Bagn nivigl da tant annò cumpro tiers fregna bela u fregn'al-va, seigl per masdar cun la fregna neira da dumia, scu er per far pettas, pero an general era igl pour autonom. E mang an mang cun tot chella digren è er ia anavos igl far sez pang; igls mulegns on gia fatg igl sies sarvetsch. Pacs èn anc an adiever, blers von planget an decadenza, ed igls ples èn gio svanias. Sic transit gloria mundi = uscheia passa la glorgia da chest mond!

Literatura:

R. Vieli: Die Terminologie der Mühle in roman. Bünden

H. Schilli: Die Schwarzwälder Mühle, Ekkart-Verlag, Freiburg i.B.

E. Stäheli: Die Terminologie der Bauernmühle im Wallis, Buchhandlung Fehr, St. Gallen

Breil:

biats (ten. Vieli)

Ils cavacrappa raschunan

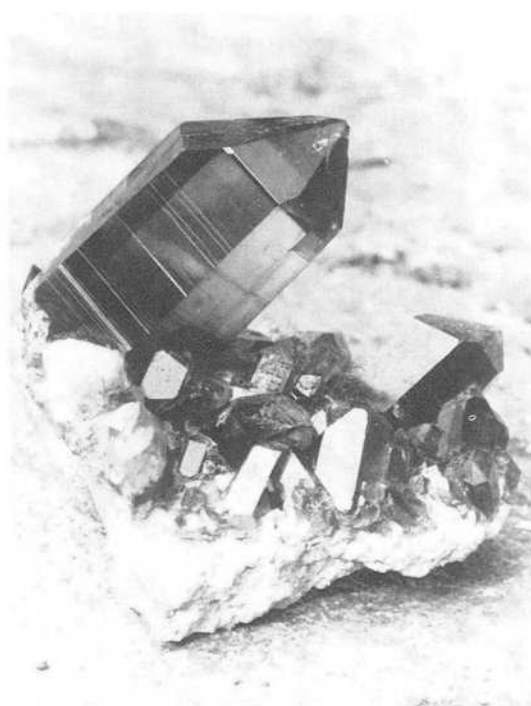
Da Alfons Maissen, Cuera

Dapi cu raschunan ils cavacrappa insumma? — Sco nus intervegnin dad impurtonts cudischs sur il mistregn dils cavacristallas en nossa cuntrada, ei il cavacrappa intelligents, ponderonts, senza gronda patiarla. Siu mistregn fuva, surtut pli baul, ordvart stentus, savens prigulus, in'occupaziun che reteneva beinduras flad e plaid. Surstadas solitarias, secuglienadas, arvend in fuorn abundont, in fuorn senza crappa de valur. Cheu dev'ei pauc de raschunar, sil pli schems u grius e gibels de legria. Returnaus a casa cun in dètg buordi de custeivlas cristallas, sluccava en famiglia, en pintga cumpignia il filuc, ed il raschienen dil schiglioc schi quiet cavacrappa, ruclava senza retenientscha.

Ella solitud della muntogna, persuls, sil pli en cumpignia d'in cumpogn e gidonter, sesviluppavan fermas realitads ed observaziuns marcantas e penetrontas, mo beinduras s'ignivavan elements de fantasia e fanzognas. Realitads: merendas, habersac ed uaffens fuvan restegiadas la sera; da stgir, allas 4 della damaun magari, tuccav'ei de semetter sin via. In utschac, in'umbriva, in viers git d'in utschi de rapina, la spuretga selsuitada d'ina selvaschina, il sluccar d'ina platta, il sfraccar d'in glatscher, il sgurghigliar e splattergnar d'in ual ni fanteuna, savevan rumper il silenzi, la lavur serrada vid in fuorn miez aviort, silmeins per in mument, per dar libra cuorsa a patratg e fantasia, s'alzond sin alas viasi el reginavel dils tschess e dellas evlas. Expressiun romantica! — Mo la muntogna ha sias atgnas leschas, ei biala, ei ruha, enganonta. Tut po parer pil mument stabel, mo en in gienà tut che semida, aspects e relaziuns, e contas gadas ei il cavacrappa secamberlaus en tempiastas maluardadas, en prezipezis e snuezis.

Dapi cu resdan ils cavacrappa? Dapi che quella professiun vegn exercitada. Gia ils pli emprems ein s'exaltai en vesta ad in tschupi de cristallas.

Gia il scribent roman *Plinius il vegl* che drova il plaid «cristalla» en sia historia naturala. Ina scartira digl onn 1583 de Medel plaيدا de cristallas, *Fortunat Sprecher de Berneck* (1617) plaيدا de grondas quantitads de cristallas ella Val Tujetsch. *Joh. Jak. Scheuchzer* de Turitg, *M. A. Capeller* de Lucerna, ed ina gronda litania de perderts dil 17. e 18. tschentaner pronunzian il plaid «cristalla» e scrivan sur de quei miraculus crap, savens duvraus era egl art. *P. Placi Spescha* plaيدا e descriva senza cal sur de sias cuorsas ed

Cristallas neras (Quarz) cun adulars, anfladas silla Bianca, Cristallina)

Foto: Sep Scherrer

anfladas de cristallas. Tenor P. Flurin Maissen enconuscheva el gia da gliez temps varga 50 specias de mineralas e cristallas.

Igl interess per quella remarcabla crappa schi glischonta en colurs incantontas, de fuorma schi divergenta, apparentamein arbitraria, denton tuttavia suttamessa a strictas reglas e leschas della natira, va sur tiaras e continents e tschaffa professers, colleczionaders, amatur ed artists sterni per tut il mund. Americans, Engles, Tudestgs, Svizzers e Talians ein adina puspei vegni carmalai dallas cristallas de nossa muntogna sursilvana e grischuna. Pli baul vevan quels perderts stretgs contacts cun nos cavacrappa, emprendevan da quels la practica, enderschevan ils impurtonts e novs loghens de cattada etc. El medem mument sefultschevan ils sempels purs e cavacristallas cun preziosa savida teoretica, rauba spirtala ch'ils professers vevan siper la detta. La frequenta

Vigelli Pally che vegn cun in camutsch. Presents il caplon de Curaglia. Fotografia fatga avon 1877

correspondenza denter ils perdertuns ed ils practics della crappa, han augmentau dapi la fin dil 19. tschentener considerablamein las enconuschientschas sur fuormas, origin, valetas e valetaziuns de cristallas, sur specias e qualitads de crappa, minerals cristallas.

En siu novissim cudisch sur *Pader Placidus Spescha*, atesta P. Iso Müller las excellentas enconuschientschas de P. Placi pertuccont crappa e cristallas. Gia baul ein cristallas vegnidas applicadas egl art. Era el Grischun vegnevan ellas apprezzadas, denton plitost per il commerci.

Sco gia menzionau ded auters plaيدا era P. Maurus Venzin (†1745), pli tard il cronist Nicolin Sererhard (1785) sur de cristallas ella Val Tujetsch ed ella Cadi. 1785 scriva P. Placi: «Jeu possedel ussa ina provisiun de cristallas che legra mei zun fetg.» Enconuschents scientists che visetan il pader a Mustér, attestan silsunter l'existenza d'in'interessanta e gronda collecziun de cristallas. 1799 ei l'entira collecziun ida vi als Franzos per cuvierer las contribuziuns d'uiara messas a dies al convent. Pli tard deigi P. Placi ver entschiet a

rimnar danovamein. La biala tocca de sia secunda collecziun ha el vendiu 1827 al Cabinet de Naturalias a Cuera.

P. Placi Spescha curdava quasi en extasa, vesend suenter grondas stentas a comparer en in fuorn cristallas en tuttas colurs. Nuot pareva ad el pli bi ch'igl aspect d'in fuorn plein cristallas. La natira, la crappa, tut quellas bellezias eran per P. Placi in'ovra dil Tutpussent. Quella tradiziun ei ida vinavon sin ses gronds suandaders. Contacts cun vegls cavacristallas de nies tschentener, mo era las 79 biografiets de cavacristallas sursilvans, che P. Flurin Maissen dat en siu cudisch: *Ils cavacristallas*, gest compariu en secunda ediziun, dattan perdetga de quei.

P. Placi Spescha ei buca secuntentaus cun notizias sporadicas. El ha era concepìu ina scartiretta: *Bemerkungen über den Krystall*, che vala aunc oz tuttavìa per gesta, e sa survir de muossavia. La crappa rimnava el buca per motivs de commerci, anzi per slargiar sias enconuschientschas. Brats e marcaus fagev'el per augmentar sia collecziun. Bein differentes intents vevan e stuevan haver ils cavacristallas che suondan el. La vendita de lur stentas gidavan, sper il puresser, a nutrir e mantener lur grondas famiglias. Mo era els selegravan e s'exaltavan en confrunt a grondas cattadas, e con vess mav'ei de vender lur pli biala tocca?

Dals biars suandaders de P. Placi alleghein nus mo enzacons dils vegls campiuns, sperond che giuvens scribents sefatschentien pli tard da rudien della nova retscha de cavacristallas. In dils pli gronds fuorns de P. Placi vegn aunc oz mussaus cun luschezza. Igl ei il fuorn de P. Placi.

Enconuschents sco guid de muntogna ed emprem scalatur dil Pez Medel, mistergner universal e cavacrappa passionau, ei stau *Vigeli Ludovic Pally dellas Islas*, Medel (1820—1902). Cun 55 onns, 1877, sedisgraziescha Pally malamein sil Nas greppus della Val dil Sfrac, denter la Val Mesauna e Plaun dell'Aua, in tschancun sur Curaglia. Durent sia reconvalescenza che cuoza in onn e miez, scriva el la broschuretta: «*Wiedergeboren*», publicada a Lucerna 1880. Ina versiun romontscha resta manuscret. Sco struptgau venda el silsunter cristallas e la scartira «*Wiedergeboren*» giu ellas Ruinas de Medel. Sia carezia e siu entusiassem per las cristallas era schi gronds ch'el vegneva numaus il *Stroli* (narrun) *de cristallas*. El valeva el pievel per in um che saveva far tut, auter che striegn; el vegneva consideraus per in scheni universal, per in ver «cannalles».

In'interessanta scartira, in sincer e bi rendaquen de sia veta mistergnera de cavacrappa, ha Gion

Antoni Hitz de Rueras scret. Quella scartira cul tetel significont: «*Per crappa massel jeu bugen*», ha el scret cun 77 onns, stuend nuidis e per forza renunziar a sias cuorsas en aulta muntogna. Sper quella scartira existan dad el aunc duas autras: «*Notizias sur il cavar crappa en Tujetsch naven da 1896—1942*», plinavon: *Rimnada professionala de minerals ella Val Tujetsch*, lavur publicada en lungatg engles ella revista americana: «*Rocks and Minerals*», 1938. Ins smarveglia della facilitad e della correctadad de s'exprimer davart quels umens senza gronda scola.

La famiglia dil Cavacristallas Leci Venzin, Fuorns (Lucmagn). Fotografia fatga avon circa 30 onns. (Mira P. Fl. Maissen: Cristallas 1974)

In grond renum sco cavacristallas gudeva *Gion Antoni Levi*, Disla (1873—1952), in um de gronda savida generala, catschadur, intagliader, mistergner e pur. El ei staus in dils impurtonts informaturs per tgi che leva saver enzatgei sur siu mistregn de cavacristallas. Sco miez fravi, fagev'el sez, era ses uaffens de tagliom.

Leci Venzin de Fuorns (1893) ei ius cun siu bab a cavar cristallas gia da buob. Era el ei incantaus de sias bialas collecziuns. Sco en tons cass, ha era el survegniu en siu feigl Giusep in fideivel continuader de siu mistregn. Dasperas dat il puresser e differentes auters mistregns in bionton de far. Leci Venzin ha grondas enconuschientschas sur dil vegl Lucmagn, tschontscha en gronda cordialitad de sias regurdientschas.

Ambros Caveng (1898) de Sedrun ei enconuschents per sias orientaziuns extraordinarias de cattadas de fuorns. Entras gronda luvrusadad ed uorden en sias numerusas anfladas, entras gronds contacts cun raccoltaders e professers, eis el bein daventaus il cavacrappa che ha anflau las pli biaras cristallas novas. Ambros Caveng ei aunc

Gion Antoni Hitz, interquera sias cristallas per eruir lur intactadad e valeta.

Ambrosi Caveng, luvrond cul zappun ni zappa vid il «Fuorn della pazienza».

Ambrosi Caveng che interquera ina cristalla culla lupa.

Gion Antoni Levi schazegia la valeta de sia crappa schubergiond fin e bein sias cristallas. (Las fotografias ein pridas dal cudisch *Cristallas*)

oz prompts de dar audienza sur de cristallas e sias collecziuns, a singuls ed a scolars. El capescha ded incantar igl auditori.

*

Tgei vegnan ils differents cavacristallas a raquintar als scolars? Sur de gliez essan nus, el mument che quellas lingias vegnan screttas, sez buc el cass de relatar, demai aunc buca intervistau ils differents cavacrappas. Saver lessen nus dad els daco e pertgei ch'els han entschiet ad ir per crappa, tgei cristallas ch'els han anflau cul pli grond deletg, qual seigi staus per els il pli bi di en quei mistregn, qual il pli disgraziu, schebein quei mistregn seigi de recumandar, schebein discletgs seigien frequents tiels cavacristallas, en con lunsch che lur savieivladad e responsablidad enviars la famiglia preservi els da memia gronda gagliardia ella preit ed ella greppa? Era savessen nus bugen con lucrativa quella professiun seigi, tgei uaffens ins stoppi haver e sch'ei drovi bia enconuschientschas teoreticas per vegnir in bien cavacristallas, era la muntada de contacts cun ils perderts e collezionaders. Quei che interessass nus denton il pli fetg fussen cussegls ed istruzziuns ch'els versai cavacristallas han segiramein sin rucca. Els ein predestinai d'incantar ils scolars, entruidar els a studis dils nundumbreivels misteris che schaian egl intern dellas cristallas. Novissimas metodas scienistas han dau empau clarezia alla ordvart complicada structura dils interns, digl origin, vegliadetgna e formaziun dellas tschiens e tschiens specias de cristallas.

Per igl origin, carschientscha, svilup e formaziun dellas cristallas hai dau e dat ei adina puspei novas explicaziuns, era popularas, che maunglan tuttavia nies interess. Las ideas dils sempels mistergners, buca scolai ellas scienzas naturalas, vegnan ad esser differentas, els vegnan a tschintzchar empau auter ch'els scolai. Savens tuccan els la noda schi bein sco ils scienistas, silmeins en moda pli capeivla e pulpida. Els han tut dretg de vegnir tedlai, demai carschi si cullas cristallas enta maun.

Igl ei enconuschent che il mistregn de cavacristallas ei malsegirs. Babs han savens insistiu ch'els fegls setegnien strictamein vid las veglias reglas d'in ruschaneivel secuntener. Mo sut talas condiiziuns survegnevan els la lubientscha ded ir a maner ora las notgs ils temps de cavar crappa.

Mintgaton fan cavacrappas attents nus sin cruschs-lenn plantadas sper trutgs e sendas, che regordan e marcan loghens de disgrazias mortales de cavacritallas. Pliras versiuns de discletg laian buca adina percorscher sch'els disgraziati fuvan

quei di en missiun de catschadur ni de cavacristallas, demai quellas duas professiuns savens copuladas.

Sur de dretgs e duers, sur isonzas e manieras che pertuccan quei mistregn munglass era vegnir relatau, forse entras presidents de vischnaunca. Sco culs bulius vai magari era mal culla crappa, cura ch'ella vegn cavada senza sentiment e senn de responsablidad. Las vischnauncas han il dretg d'impedir jasters e dumiastis, de scumandar a tuts tschavatauners, che tschavatan culla forza enstagl cugl inschign.

La carga de nossas damondas ei emplunada e ligiada, savess denton cupitgar levamein, luvrond ensemen culs cavacristallas. Els carkan lur preziosa rauba en tut autra moda che nus della plemia; els emplunan e zeivran cun agen inschign, zuglian lur preziosadads materialas e spirtalas en fin e lom strom, fein e pastg, cun lur atgnas ideas. La cupitgada de *nossa* carga fuss ton sco giavischada, per veser ton pli bein co ils de mistregn e professiun lavuran. Con interessanta vegness la discurredda sche ina classa d'interessai scolars savess far sias damondas ad ina partida mistergners. Forsa vegn ei zacu era adaquella! —

*

Sper las fuormas *cristalla*, *ir per cristallas*, *il cavacristallas* seretschan era: *crappa*, *ir per crappa*, *il cavacrappa*, gie perfin *ils cavacrappas*. Il plaid *cristalla* han gia ils Romans enconuschiu, segiramein era il temps-miez. En *nossa* veritabla tiara de cristallas han ils vegls mistergners mai duvrau il num «*cristalla*» auter ch'en connex cun jasters, cumpraders e collezionaders. Ir per *crappa*, cavar *crappa*, *cavacrappa* saveva significar tier els mo la *crappa preziosa*, glischonta, cun facetts. Per *crappa* de caltschina, de scalegl, de baghegiar mavan auters. Gion Antoni Hitz scriva en sia scartira, en siu manuscret, adina mo la scursanida c.c., suttascriba per alla fin della lavur cul num entir: *cava crappa*. Per specificar las differentas sorts de cristallas, per la registraziun e valetaziun, en connex culs cumpraders ein adina pli e pli, carschentadas lur enconuschientschas, ils terms scientifics sco *apatit*, *milarit*, *titanit*, *sianit* etc. vegni applicai, era da nos sempels umens. Dasperas ein e fuvan en usit era in tschuppel nums carschi en tiara, sco: *petgen*, *tuor*, *ala-fier*, *guilas neras*, *las neras* etc. Il term generic per tut las cristallas resta *crap*, *crappa* tiels pli vegls, concorrenzi fetg dal term modern en applicaziun carschenta: *las cristallas* etc., schegie sco plaid existents ella scienza gia da tschentaners.